

ENTSIKLOPEDIK, ETIMOLOGIK, IMLO VA IZOHLI LUG'ATLARNING YARATILISHI

*ADCHTI, Roman-german va slavyan tillari
fakulteti 25-01 KL guruh
Oxunova Zuhraxon Oribjon qizi
Ilmiy rahbar: Xomidova Malohatxon*

Annotatsiya: Ushbu maqolada entsiklopedik, etimologik, imlo va izohli lug'atlarning yaratilish jarayoni, ularning o'ziga xos xususiyatlari hamda tilshunoslikdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, har bir lug'at turining tuzilish prinsiplari, maqsadi va qo'llanish doirasi tahlil qilinadi. Maqolada lug'atchilikning nazariy va amaliy jihatlari asosida ushbu lug'atlarning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: lug'atchilik, entsiklopedik lug'at, etimologik lug'at, imlo lug'ati, izohli lug'at, leksikografiya, lug'at tuzish, tilshunoslik, so'z ma'nosi, so'z kelib chiqishi, normativ yozuv, terminologiya.

Annotation: This article examines the process of creating encyclopedic, etymological, spelling, and explanatory dictionaries, as well as their specific features and significance in linguistics. It also analyzes the structural principles, purposes, and areas of application of each type of dictionary. Furthermore, the article considers modern development trends of lexicography based on both theoretical and practical approaches.

Keywords: exicography, encyclopedic dictionary, etymological dictionary, spelling dictionary, explanatory dictionary, dictionary compilation, linguistics, word meaning, word origin, orthographic norms, terminology.

Аннотация: В данной статье рассматриваются процессы создания энциклопедических, этимологических, орфографических и толковых словарей, а также их особенности и значение в лингвистике. Анализируются принципы построения, цели и сферы применения каждого типа словарей. Кроме того, в статье освещаются современные тенденции развития лексикографии на основе теоретических и практических подходов.

Ключевые слова: лексикография, энциклопедический словарь, этимологический словарь, орфографический словарь, толковый словарь, составление словарей, лингвистика, значение слова, происхождение слова, орфографические нормы, терминология.

Ushbu maqolada lug'atchilikning zamonaviy rivojlanish yo'nalishlari, ayniqsa entsiklopedik, etimologik, imlo va izohli lug'atlarning yaratilish jarayoni, ularning

tuzilish prinsiplari va ilmiy ahamiyati o'rganiladi. Lug'atchilik nafaqat tilshunoslikning muhim qismi bo'lib, balki tilni o'rganish, saqlash va rivojlantirish jarayonida markaziy o'rin tutadi. So'zlar va ularning ma'nolarini tizimli tarzda jamlash orqali lug'atlar inson tafakkuri va madaniy merosini saqlashga xizmat qiladi. Lug'atchilik tarixan uzoq rivojlangan fan bo'lib, uning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Antik davrda lug'atlar asosan she'riy matnlar va diniy manbalarni tushunishga xizmat qilgan. Misol uchun, yunon tilshunoslari va rim olimlari o'z matnlarini izohlash uchun kichik lug'at shakllarini yaratgan. Shu bilan birga, arab olimlari o'rta asrlarda lug'atchilikni ilmiy asosga olib chiqqan va so'zlarning talaffuzi hamda ma'nolarini izohlash bo'yicha tizimli ishlar qilgan.

XVIII va XIX asrlarda lug'atchilik yangi bosqichga ko'tarildi. Ingliz olimi Uilyam Jons (William Jones, 1746–1794) hind, yunon va lotin tillari o'rtasidagi o'xshashliklarni aniqlab, ularning umumiy kelib chiqishi borligini ko'rsatgan.¹ Bu tadqiqot qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning shakllanishiga asos bo'ldi va lug'atchilikni ilmiy yo'nalishga yo'naltirdi. Shu davrda Frans Bopp (Franz Bopp, 1791–1867) ham hind-yevropa tillarining grammatik tuzilishini qiyoslab, lug'atchilik va tilshunoslik aloqalarini mustahkamladi.

Lug'atchilikning zamonaviy bosqichi XX asrda rivojlanib, entsiklopedik, etimologik, imlo va izohli lug'atlarning alohida yo'nalishlari shakllandi. Entsiklopedik lug'atlar ma'lumotlarni so'zlar bilan birga kontekst va faktlar bilan ta'minlaydi, shuningdek, turli fanlar bo'yicha bilimlarni jamlashga xizmat qiladi. Shu yo'nalishda mashhur olimlar, jumladan Samuel Johnson (1709–1784), ingliz tilida birinchi mukammal izohli lug'atni yaratgan, bu esa tilshunoslik va adabiyot rivojida yangi davrni ochdi. Etimologik lug'atlar so'zlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqalarini ko'rsatadi. Ushbu yo'nalishda Nemis tilshunoslari, jumladan Jakob Grimm (1785–1863) va Rasmus Rask (1787–1832), shuningdek, boshqa qiyosiy-tarixiy tilshunoslar katta hissa qo'shgan.² Grimm qonuni kabi tadqiqotlar so'zlarning fonetik o'zgarishini izohlashga yordam berdi, bu esa etimologik lug'atlar yaratishda asosiy metodlardan biri hisoblanadi.

Imlo lug'atlari esa so'zlarning yozilish qoidalarini belgilash va normativlashtirishga xizmat qiladi. Bu lug'atlar nafaqat tilni o'rganuvchilar, balki matbuot, ta'lim va ilmiy ishlar uchun ham zarurdir. Imlo lug'atchiligi rivojlanishi bilan mashhur olimlar va tilshunoslar tomonidan normativ qoidalar ishlab chiqildi va ular amaliyotga joriy qilindi. Izohli lug'atlar esa so'zlarning ma'nosini tushuntirishga yo'naltirilgan bo'lib, foydalanuvchilarga so'zlarni kontekst bilan tushunishga yordam

¹ S.A. Komildjanovich – Terminological Dictionaries in the Uzbek Language: Issues and Principles of Compilation. 52–57 bet.

² S. X. Jurayeva – Historical Background and Development of English and Uzbek Lexicograph. 293–297 bet.

beradi. Bu lugʻatlar til oʻrganuvchilar, talaba va tadqiqotchilar uchun ayniqsa foydalidir. Shu yoʻnalishda ingliz tilida Samuel Johnson, rus tilida Vladimir Dal (1801–1872) kabi olimlar katta ishlar qilgan. Dalning “Izohli rus tilidagi lugʻati” oʻzining mukammalligi bilan mashhur boʻlib, tilshunoslikning koʻplab sohasida foydalaniladi. Zamonaviy davrda lugʻatchilik raqamli texnologiyalar va sunʻiy intellekt bilan uygʻunlashmoqda. Elektron lugʻatlar, onlayn platformalar va mobil ilovalar lugʻatlarni tezkor, interaktiv va foydalanuvchiga moslashuvchan qilmoqda. Sunʻiy intellekt yordamida soʻzlarning talaffuzi, maʼnosi, konteksti va tarjimai bir vaqtning oʻzida aniqlanadi, bu esa til oʻrganish jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi. Korpus lingvistikasi, mashinada ishlash imkoniyatlari va katta matn bazalaridan foydalanish lugʻatchilikning ilmiy asoslarini mustahkamlab, lugʻatlarni yanada aniq va ishonchli qiladi. Shuningdek, lugʻatchilikning kelajak istiqbollari foydalanuvchi ehtiyojiga mos individual tizimlar yaratish, interaktiv va multimedia imkoniyatlarini kengaytirish orqali yanada rivojlanadi. Shunday qilib, entsiklopedik, etimologik, imlo va izohli lugʻatlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyat, adabiyot va taʼlimning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ular tilning tarixiy taraqqiyoti, soʻzlarning kelib chiqishi, yozilish qoidalari va maʼnolarini tizimli tarzda saqlashga xizmat qiladi. Zamonaviy raqamli va sunʻiy intellekt texnologiyalari esa lugʻatchilikni yangi bosqichga olib chiqib, uning samaradorligini oshirmoqda. Entsiklopedik, etimologik, imlo va izohli lugʻatlar yaratishda ilmiy metodlar muhim rol oʻynaydi. Lugʻatchilikning nazariy asoslarini shakllantirgan olimlar qatoriga nemis tilshunoslari Frants Bopp (1791–1867) va Jakob Grimm (1785–1863) kiradi. Ular qiyosiy-tarixiy metod yordamida soʻzlarning fonetik va morfologik oʻzgarishlarini oʻrgandilar. Shu tadqiqotlar asosida etimologik lugʻatlar yaratilgan va soʻzlarning tarixiy ildizlarini aniqlash imkoniyati paydo boʻlgan.

Shuningdek, mashhur britaniyalik olim Samuel Johnsonning (1709–1784) “A Dictionary of the English Language” asari lugʻatchilik tarixida katta ahamiyatga ega. Johnson lugʻat yaratishda faqat soʻzlarning maʼnosini emas, balki ularning talaffuzi va kontekstdagi ishlatilishini ham oʻrgangan. Shu yoʻl bilan lugʻatchilik ilmiy va amaliy yoʻnalishga ega boʻldi. Rus tilida Vladimir Dalning (1801–1872) “Izohli rus tilidagi lugʻati” ham lugʻatchilik tarixida muhim oʻrin tutadi. Dal soʻzlarning maʼnolarini keng va batafsil tushuntirib, tilning madaniy va tarixiy kontekstini yoritgan. Shuningdek, zamonaviy oʻzbek lugʻatchiligi sohasida Muhammad Solih va Sobir Rahmonov kabi olimlar normativ imlo lugʻatlari va izohli lugʻatlar yaratish boʻyicha muhim ishlar qilganlar.³ Imlo lugʻatlari nafaqat tilni normativlashtirishga, balki yozma nutqni bir xilda saqlash va oʻrganish jarayonini soddalashtirishga xizmat qiladi. Bu lugʻatlar yordamida oʻquvchi va tadqiqotchilar soʻzlarni toʻgʻri yozish,

³ Shahnoza A. Asqarova & S. Aliyeva Sodikova – The Lexicographic Principles for Creating Thematic Dictionaries in English and Uzbek Languages . 133–135 bet.

talaffuz va ma'nolarini aniqlash imkoniga ega bo'ladi. Shu bilan birga, tilni me'yorlashtirish, adabiy nutqni rivojlantirish va ilmiy ishlar sifatini oshirish imkoni paydo bo'ladi.

Zamonaviy davrda lug'atchilik raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashib, elektron va onlayn lug'atlarni yaratishga imkon berdi. Kompyuter texnologiyalari va sun'iy intellekt yordamida so'zlarning talaffuzi, ma'nosi, konteksti va tarjimasini bir vaqtning o'zida aniqlanadi. Shu bilan birga, foydalanuvchiga individual moslashgan interaktiv tizimlar yaratish imkoniyati paydo bo'ldi. Masalan, Merriam-Webster va Oxford Online Dictionary interaktiv tizimlari foydalanuvchiga tezkor qidiruv, talaffuzni eshitish, tarjima va sinonimlar bilan ishlash imkonini beradi.

Korpus lingvistikasi va katta matn bazalaridan foydalanish lug'atchilikning ilmiy asoslarini mustahkamladi. Mashina o'qishi va avtomatik tahlil qilish tizimlari so'zlarning qo'llanish chastotasini, sinonimik bog'liqliklarni va ma'nolarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, lug'atchilikda sun'iy intellekt va algoritmik metodlar qo'llanilishi orqali til o'rganish va tarjima jarayoni sezilarli darajada optimizatsiya qilinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1 S.A. Komildjanovich – Terminological Dictionaries in the Uzbek Language: Issues and Principles of Compilation. 52–57 bet.

2 S. X. Jurayeva – Historical Background and Development of English and Uzbek Lexicograph. 293–297 bet.

3 Shahnoza A. Asqarovna & S. Aliyevna Sodikova – The Lexicographic Principles for Creating Thematic Dictionaries in English and Uzbek Languages . 133–135 bet.